

SALT DÁSTÚR JIRLARI: BESIK JIRI

Sársengaliyev Batır

ÓZMKÓMI Nókis filiali “Xalıq dóretiwshilik” kafedrası “Qosıq hám oyın qánigeligi” 2-kurs studentı

Timurman Meñlimuratov

ÓZMKÓMI Nókis filiali “Xalıq dóretiwshilik” kafedrası oqıtıwshısı

Annotatsiya: Besik jırı balanı besikke bólep, uyıqlatıw ushın, dem aldırıw ushın aytilatugin jırlar háyyiw, yamasa besik jırları dep ataladı. Besik jırları oğada erte zamanlarda payda bolğan. Besik jırı názik, xalıqqa dástúr bolğan nama ırğağında atqarıladı. Besik jırların aytıwğa arnawlı atqarıwshı talap etilmegen. Besikti terbetiwshi ana, áje yaki basqa da háyyiwlewshi adam atqara beredi.

Gilt sózler: salt dástúr, namalar, klassika, muzika, dástan, epizod,

Ol xalıqtıń awizeki pojtikasında uzaq dáwirlerden aytilip kiyatirgan názik túrleriniń biri. Ana óz balasın jubatıw maqsetinde onıń keleshegi haqqında óziniń eń jaqsı tileklerin belgili nama arqalı bayanlaydı. Balasına joqargı adamgershilik qásiyetti iyelew, dushpandı jek kóriwge tilekleslik bilredi. Bárinen de burın besik jirında bóbekti shaqalaq waqtnan baslap, inildap qosıq aytıw arqalı muzikani esitiw uqıbin tárbiyalap baradı. Sebebi xalıq hár bir qosıqtı oylanbastan aya salgan emes, ogan óz dáwiriniń eń jaqsı moral`liq qásiyetlerin-sipatların sińdirip otirgan. Shigistiń atagli ilimpazi Abu Ali Ibn Sino óziniń «Kitabi shıpağ miynetinde bala bala tárbiyasına ayırıqsha kewil awdarıp qızıqlı pikir aytadı: Bóbektıń tilegin qanaatlandırıw ushın ogan eki nárseni qollanıw kerek. Birinshiden balanı áste «ana terbetiw, ekinshiden onı uyqlatıw ushın dástúrge aylanıp ketken nama ırğagi menen háyyiwlew. Sol ekewin qabil etiw mugdarına qarap, balanıń denesi menen dene tárbiyaga hám ruwxı menen muzikaga bolgan qábiletin payda etedi.

Dástúr qosıqlarınıń jeke túrinde xor bolıp, aytilatugin túri «Háwjargı. Buni dástúr boyınsha kóbinese uzatılatusın qız óziniń ata-anası, tuwisqanları hám tuwıp-ósken el-xalqı menen xoshlasıw retinde aytadı. Hayal erkinligi ayaq-astı bolıp, kisi múlki bolgan zamanda teńine ketiwdi árman etetugin qızlar óziniń ómirlik joldasına bir qarap kórmey-aq mal ornına satılıp baratirip:

«Háwjar, aytip ishki dártin shıgaratugin bolgan. Onnan tisqari «`Háwjardıń qız-jigit jarıp bolıp, uzatılatusın qızga xaq jol, bekkem sem`ya baxıt tilep, juyuatıw maqsetinde aytıstugin da bolgan. «Háwjardıń arnawlı naması bolıp sulıw ırğaqlarğa iye. Onıń úlgisi tómendegishe: Qosıqtıń naması kútá ápiwayı dúzilgen, onıń diapazonı kvintadan aspaydı. «Háwjardıń qayta islengen variyanti Berdaq atındagi mámleketlik filarmoniyasınıń kontsert repertuarında «Xalıq seyilig dep atalatusın xoriografiyalıq instsinirovkada tabisla atqarılıp kiyatir.

«Ómir bar jerde ólim bar» «Shayqalmaytugin teńiz, terbelmeytugin taw bolmaydı delingen xalıq danalıq sózlerinde. Adamlar «`Allag aytip bala ósirip «Ertek aytip qız uzatsa, «Joqlaw aytip ólini sońgi saparga jónetken. Joqlawdıń basqa qosıqlardan ayırmashiligi onı tek te hayallar atqaradı. Músiybet túsken úydiń eń jan ashır bir adamı yaki bolmasa professional joqlawshi hayallardı tawıp ákelip joqlaw aytıratugin bolgan. Al bilayınsha jeńil-jelpi joqlawdı gez kelgen hayallar sol ólini yamasa óziniń burıngı ólgen agayınların jilagan. «Hár kim óz ólisin aytip jilaydıg degen sózdıń ózide usıgan baylanisli aytilgan bolıwı tiyis. Ásirler dawamında diniy-ugımlarğa uwanıp kiyatirgan xalıqlardıń biri-qaraqalpaqlar boldı. olardıń birazları hár tárepleme eziwshiliktiń hám sawatsizliqtıń saldarınan «mollanıń aytqanın tińlap, qılğanın qılmay keldig. Usınday záhárin xalıqqa taratıwda ruwxanıylar qosıqlarınan da,

muzikasinan da paydalanip ózleriniń mánisiz «bádik, «gúlapsan, «porxan oyınların h.t.b xalıqtıń ruwxıy baylıǵına kirgizip otirdi.

Ekinshi toparga kiretugin qosıqlardıń melodiyaalıq qurılısı birinshige qaraganda bir qansha keńirek dúzilgen bolıp, onıń diapazonı seksta, oktava intervalı aralıǵında dúzilgen. Keń diapazonlı qosıqlar joqarı háwijge iye bolıp bir buwına bir neshe dawis sesleri tuwra keledi. Bul toparga kiretugin qosıqlardıń naması keń bolıp, birinshi topardagi naması siyaqlı eki qatarga yaki asıp ketse bir stropaga tekstlerdi de óz ishine aladı. Qosıqtıń mazmunında poetikaalıq testtegi ishki sezimlerdi emotsionallıq jaqtan keńeytirilgen túrinde súwretlendi. Ekinshi toparga miynet qosıqları, lirikaalıq qosıqlar, qızlar qosıqları, házil xarakterindegi qosıqlar, tariyxıy qosıqlar h.t.b jatadı. Bular kúdelikli turmisqa baylanisli dóregen bolıp, adam ómiriniń pútin bir garmoniyasin jir etedi. Usı kóp taralǵan xalıq qosıqlariniń biri-«Qızlar qosıqlarig. Ótken dáwirdiń ókinishine bola hayal-qızlardıń azaplı ómir, awir miynet, qayǵı hám «ázep, «Qızlar qosıǵı dep atalutugin tekistegi dóretpeniń keń túrde rawajlanıwına alıp keledi. Sonlıqtan da qızlar qosıqları xalıq namalarında bolsın, awız ádebiyatında bolsın keń orın iyeleydi. Olar kóp bolıwı menen qatar dóreliw hám atqariw jaginan úlken originallıqqa iye. Qızlar qosıqlariniń tematikasi ogada keń bolıp, ondatek te qızlar ómirin sóz etip qoymastan ulıwma dáwir ruwxiniń pútkin bir kortınası maydashúydesine shekem ashıp beriledi. Qızlar qosıqlarınan «Júriń qızlar, «Yar meken, «Jездеjan, «Ámiwdárya (Ayjanay), «Ziywar», «Sharqıpálek, «Nigarim, «Muńlı qız, «Ariwxan, «Jeńgejan, «Biybijan, «Nazlı yar h.t.b qatar qosıqlar ushırasadı. Qızlar qosıqlariniń negizi keń taralǵan túrine is protsessinde, miynet etiw nátiyjesinde payda bolǵan qosıqlar jatadı. Qızlar keste tikkende, kórpe siriganda, shariq iyirgende, órmek toqıǵanda, kiyiz basqanda, digirman tartqanda, suwga barganda miynetti jeńilletiw, waqitti utiw, kewil kóteriw t.b ushin birgelesip yaki gezekpe-gezek qosıq aytqan. Bunda birewleri burın aytilip júrgen tayın qosıqtı aytsa, geypara talantlıları qosıqtı yadtan qurastırıp ózi nama tawıp aytatugin da bolǵan. Bunday qosıqtıń misalina «Ariwxang namasına salıp aytilatugin «Shariq iyirsem iyiri qolim taladig bir qosıqtı alıp qarayıq:

Kópshilik bolıp atqarilatugin qosıqlardıń biri «Júriń qızlar suw boyına barayıq2 qosıǵı. Bul qızlardıń toparlasıp suw aliwga bargandagi dawis qosıp aytatugin házil xarakterindegi qosıǵı. Onıń úlgisi tómendegishe:

Nama kvinta intervalına sekiriw arqalı joqargı tonda baslanadı. Bunday jagday qaraqalpaq namaları ushin negizgi xarakterli belgi bolmagan menen, usınday usıl basqa da jekke-siyrek, qosıqlarda (máselen «Nigarimg da) ushırasıp otiradı. Buni xalıq namalariniń bayıwindagi zógeshe bir túr dep qaraw múmkin. Namaniń basına kvintaga serippe jasaw hám usıǵan uqsas basqa da rawajlanıw usılı jaginan bul nama rus xalıq qosıqlariniń «Chastushkaǵlarına kútá jaqın keledi. Izzet-húrmetten pútkilley júdá bolǵan qız-kelinshekler qarsi qudaliqqa yamasa «arrılarga qatın ústine ketip baratırıp nala shegip aytqan qosıqları-zamanniń jerkenishli kelbetin ayqın ashıp beriwde, atqaratugin muńlı qosıqlariniń biri-«Zarlı qızǵ-namasi. Qosıqtıń atiniń ózinen-aq súygenine qosıla almay «`qápestegi torǵaydayǵ qol-ayaginan baylanıp, hár tárepleme sheklengen qızdıń óz táǵdirine narazılıǵı zarlı motifler menen berilgen:

Nama joqarı tonda baslanıp, onıń ulıwma xarakteri qaygili do-minordiń fragiyalıq túrinde qurılǵan. Onda óz súygeninen júdá bolǵan qızdıń qayǵı aralas ashıwlı dawisi muzıkada bir tonda tákirarlana beretugin ókshelene beriwshi jigerli, turmis tastıyqlawshi ritm arqalı xarakterlenedi:

Tariyxıy qosıqlardıń ishinde eń keń taralǵanlariniń biri «Bozataw. Qosıq belgili Bozataw xalıq kóterilisine arnap jazılǵan, ol xalıqtıń búlginshiligine ushirap óziniń tuwıp ósken mákánin taslap at aldında qul bolıp baratırıp, el menen xoshlasıp aytqan qosıǵı. Qosıqta jábir kórgen xalıqtıń qayǵısı, namada kúshli kul`minatsiyalıq irǵaqlar arqalı beriledi. Biraq tafakkur jeńilgen «Bozatawshılar úmitsizlikke berilmeydi, muzikanıń rawajlanıwında erkinlik izlegen qaraqalpaq xalqiniń jat-tulgasi hám ullı Ájiniyazdıń júreginen shıqqan «Ziywardıń

xoshlasar qádirindi bilip: Aman bolsa xal sorasar bar kelip degen qatarlarda watanga degen tereń optimistlik sezimlari, jeńiske iseniwshilik, tuwgan jerge qaytip keliw niyetleri kúshli hawa benen jańlap esitiledi.

Birge dórep, birge jasap hám rawajlandirip kórkemlenip keledi. Xaliq namalari xaliq qosiqdari siyaqli belgili jámiyetlik basqishta dóregenlikten sotsiyalliq xarakterge iye. Óytkeni muzikada adamlardıń zaman teńsizligine mázi nalishin «ana súwretlep qoymastan, olardıń ómir ushin gúresindegi zalimga qarsi, teńsizlikke qarsi alip bargan uzaq dáwirlik gúresinen tuwgan qosiq qatarlarında, xaliq qáhárin kórsetken erligin ańlaymiz. Olar miynet adamlarınıń dushpanga bolgan óshpenliginiń gimni sipatında jańlaydi.

Xaliq namalardin atqariwshiliq usillarına kelsek, olardıń glissando, forshlog, mordento, trel`er siyaqli muzikalıq bezewler kóplep ushirasadi. Bunnan tisqari tagi da bir qiziqli jeri qaraqalpaq xaliq namalardin atqariwshilar, dawisti qonirawday sińgiratip, kóbirek irgaqlar qollanıp kókirekti kerner, diofragmanıń tórinen demdi únemlep shigarip otiradi. Tamaqti qisip, qarlıqtiriw aytiw usilin bizde tekte jirawlar gana qollaniladi.

Paydalangan ádebiyatlar:

1. Эрманова, Диляфруз. "Художественный Вкус Учащегося-Музыканта В Процессе Занятий В Фортепианно-Исполнительском Классе." *Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture* 4.12 (2023): 128-132.
2. ҚУЛАМЕТОВА, Жаныл. "ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ВКУС ЯВЛЯЕТСЯ ОСОБЕННОСТЬЮ ЛИЧНОСТИ, ЕЕ УНИКАЛЬНОСТЬЮ." *Journal of Culture and Art* 1.4 (2023): 135-140.
3. Диляфруз, Э. Р. М. А. Н. О. В. А. "ОБРАЗОВАНИЕ И ФОРМИРОВАНИЕ МУЗЫКАЛЬНЫХ ШКОЛ В КАРАКАЛПАКСТАНЕ." *Journal of Culture and Art* 1.7 (2023): 13-16.
4. Диляфруз, Э. Р. М. А. Н. О. В. А. "ЗАДАЧА ВОСПИТАНИЯ ЛИЧНОСТИ ДЕТЕЙ ПУТЕМ ВОЗДЕЙСТВИЯ НА НИХ МУЗЫКАЛЬНОГО ЖАНРА." *Journal of Culture and Art* 1.1 (2023): 21-25.
5. Диляфруз, Эрманова. "Миллий Фортепиано Мактабларининг Илмий Асосланган Назариялари." *Miasto Przyszłości* 33 (2023): 255-258.
6. Эрманова, Диляфруз. "Формировании творческо-исполнительских качеств будущих учителей музыки в школе." *Science and Education* 4.12 (2023): 532-537.
7. ҚУЛАМЕТОВА, Жаныл. "ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ ОСВОЕНИЯ ПЕНИЯ В БЫСТРОМ ДВИЖЕНИИ." *Journal of Culture and Art* 1.7 (2023): 17-23.
8. Janil, Qulametova. "Musıqa Darsning Pedagogik Jihatdan KoZatilishi Va Bilimlarning Baholanish Metodi." *Miasto Przyszłości* 37 (2023): 36-38.
9. ҚУЛАМЕТОВА, Жаныл. "ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ВКУС ЯВЛЯЕТСЯ ОСОБЕННОСТЬЮ ЛИЧНОСТИ, ЕЕ УНИКАЛЬНОСТЬЮ." *Journal of Culture and Art* 1.4 (2023): 135-140.
10. Qulametova, Janil. "MILLIY VA MANAVIY BOYLIGIMIZNI ASRASH VA UNI KELGUSI AVLODGA ETKAZISH HAR BIRIMIZNING ZIMMAMIZDIR." *Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры* 3.3 (2023): 188-191.
11. Сейтжанова, Камар. «Роль инновационных технологий в обеспечении студентов знаниями и навыками в образовательных учреждениях». *Центральноазиатский журнал литературы, философии и культуры* 5.1 (2024): 72-75.

12. Сейтжанова, Камар. "Школа будущего это школа «информационного века»." *Science and Education* 4.1 (2023): 654-657.
13. Сейтджанова, Камар. "Амалия методлар воситасида о'қувчиларда вокал-хор малакалари". *Наука и образование* 3.12 (2022): 892-896.
14. Сейтжанова, Камар. "Мастерство дирижера - это способность выразить исполнение". *Miasto Przyszłości* 27 (2022): 177-178.
15. Бекполатова, Алтынай и Камар Сейтжанова. "ОПЕРНЫЙ ЖАНР, ЕГО ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ И ЕГО МЕСТО В КАРАКАЛПАКСКОЙ КОМПОЗИТОРСКОЙ КОМПОЗИЦИИ СЕГОДНЯ". *Журнал междисциплинарных исследований Galaxy* 10.5 (2022): 92-96.
16. Сейтжанова, Камар. "Прошлое и настоящее вокальной музыки барокко." *Science and Education* 2.4 (2021): 580-584.
17. БАЙХОДЖАЕВ, Айдос, and Алтынай БЕКПОЛАТОВА. "SEITJANOVA Kamar." *Journal of Culture and Art* 1.1 (2023): 126-130.
18. Seitjanova, Kamar. "MUSIQA DARSÍ O'Z TABIATIGA KO'RA HAM SAN'AT, HAM TARBIYA DARSIDIR." *Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры* 3.1 Part 2 (2023): 105-109.
19. Seitjanova, Kamar. "MUSIQIY ASARLAR TAHLILI FANINING ASOSIY MAQSAD VA VAZIFALARI." *Gospodarka i Innowacje*. 24 (2022): 41-44.
20. Сейтжанова, Камар. "QARAQALPAQ XALÍQ QOSÍQLARÍNÍN XOR USHÍN QAYTA ISLENIWI HÁM XOR KÓRKEM ÓNERINÍN RAWAJLANÍW BARÍSÍ." *Интернаука* 2-2 (2021): 82-84.
21. Bekpolatova, Altynay, and Qamar Seitjanova. "OPERA GENRE, ITS HISTORICAL DEVELOPMENT AND ITS PLACE IN KARAKALPAK COMPOSING COMPOSITION TODAY." *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal* 10.5 (2022): 92-96.
22. Маткаримова, Г., and Алтынай Бекполатова. "МИЛЛИЙ МУЗЫКАЛЫҚ ДӘСТҮРЛЕР–ХАЛЫҚТЫҢ ЖАНЛЫ ДАҰЫСЫ, ОНЫҢ ТАРИЙХЫ, ҚАЙҒЫСЫ ХӘМ ДЕ ҚУЎАНЫШЛАРЫ СЫҢҒЫРЛАҒАН ЖЫЛНАМАСЫ." *Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры* 3.11 (2023): 104-107.
23. БАЙХОДЖАЕВ, Айдос, and Алтынай БЕКПОЛАТОВА. "SEITJANOVA Kamar." *Journal of Culture and Art* 1.1 (2023): 126-130.
24. Бекполатова, Алтынай. "ҚОРАҚАЛПОҚ “ГУЛАЙИМ” ОПЕРАСИНИНГ ДРАМАТУРГИЯСИ." *Oriental Art and Culture* 4.6 (2023): 533-539.
25. Бекполатова, Алтынай. "МУЗЫКА-ОДНО ИЗ БОГАТЕЙШИХ СРЕДСТВ, ЯВЛЯЮЩИЙСЯ НРАВСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ ДЕТЕЙ." *Oriental Art and Culture* 4.1 (2023): 692-697.
26. Bekpolatova, Altynay. "Information About the Components of Music and their Relationships." *Miasto Przyszłości* 27 (2022): 187-188.
27. Kuandikovna, Bekpolatova Altinay, and Bayxojaev Aydos. "MUSIQA VA SHERIYAT ORTASIDAGI ALOQADORLIK." *Gospodarka i Innowacje*. 23 (2022): 249-252.
28. Бекполатова, Алтынай. "Развитие вокальной музыки и хорового пения." *Science and Education* 3.12 (2022): 735-739.
29. Абдуллаева, Улбиби. "Методологические основы исследования стилевых особенностей современной фортепианной культуры." *Oriental Art and Culture* 3.1 (2022): 693-698.
30. Абдуллаева, Улбиби. "МУЗЫКА ЯВЛЯЕТСЯ ОДНИМ ИЗ БОГАТЕЙШИХ СРЕДСТВ НРАВСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ." *Oriental Art and Culture* 4.3 (2023): 526-531.

31. Matyakubova, Charoz, and Ulbibi Abdullaeva. "History of Development of Piano Music in Karakalpakstan." *Miasto Przyszłości* 27 (2022): 129-131.
32. Timurman, Meñlimuratov. "XALQIMIZDA BAXSHICHILIK ANANASINING RIVOJLANISH TENDENSIYALARI." *TA'LIM VA INNOVATSION TADQIQOTLAR* 12 (2023): 27-32.
33. Timurman, Meñlimuratov. "XALÍQ QOSIQLARÍNÍN SAQLANÍP KELIWİNDE BAQSÍLARDÍN TUTQAN ORNÍ." *Journal of Innovation, Creativity and Art* 2.11 (2023): 82-86.